

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA ZAMAN ve MEKÂN KAVRAMI*

Sergey Grigoryeviç KLYAŞTORNY

Çev. Deniz KARADENİZ**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 247-251

Eski Türklerden söz eden ve onların yaşam biçimlerini tasvir eden ilk kaynak 6. yüzyıldan kalmış olan ve kuzey steplerinde yaşayan bu göçebe halkı “ilkel” olarak betimleyen Çin kaynağı *Chou Shu*'dur. Türklerin herhangi bir astronomik takvime yabancı oldukları ve zamanı otların renginden faydalanarak hesapladıkları söylenir. Sonraki etnolojik çalışmalar, ekonomik döngülerin değişimiyle bağlantılı halka özgü mevsimlik bir takvimin Orta Asya göçebeleri arasında kullanıldığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte Eski Türklerle ait epigrafik anıtlar, Türklerin zaman tespitinde çeşitli başka sistemlere de aşinalığını kanıtlamaktadır.

İlk Türk Kağanlığından (551-630) kalan tek anıt olan Bugut'taki Soğdeca yazıt (580'lerin başları) on iki yıllık döngüsel takvimin (“on iki hayvanlı” takvim) kullanımını doğrular. Yazıtta geçen ilk tarih olan “tavşan yılı” büyük bir ihtimalle MS 571 yılına karşılık gelmektedir. Bu tek örnek değildir. Aynı takvim İşbara Kağan tarafından Çin İmparatorluk Sarayına gönderilen mektupların tarihlendirmesi amacıyla kullanılmıştır (MS 584)¹.

Bugut yazıtından bir buçuk yüzyıl sonra meydana getirilen eski Türk Runik yazıtlarında (ykl. 720-730) on iki yıllık takvim muhafaza edilmekle kalmamış; aynı zamanda vakıanın ay ve bazen de gününü işaret etmesi suretiyle etraflıca kullanılmıştır. 6. yüzyılda olduğu gibi, on iki hayvanlı takvim, Türk Kağanlığı'nın resmî takvimi olarak kalmıştır. Bu takvim, güneş yılının (*yıl*) on iki kamerî aya (*ay*) bölündüğü bir güneş takvimiydi².

Bir insanın yaşını hesaplamak için kullanılan sistem, takvimle doğrudan bağlantılı olmayan farklı bir terimle (*yaş*) tanımlanmıştır. Bazı metinler tasvir ettikleri olayları metnin “kahraman”ının yaşına göre tarihlendirir. Bu tarihlendirme yöntemi Orhun metinlerinde çok yaygındır (Tonyukuk, Kül İç Çor yazıtları ve Ongin dikili taşı hariç) ve Yenisey'deki daha arkaik yazıtlarda kullanılmış tek yöntemdir. Kahramanın yaşına göre tarihlendirme kapalı bir zaman sistemi yaratır. Eğer metinde başka bir paralel tarihlendirme sistemi kullanılmamışsa, metin, bu yolla tarihlendirilmiş metinlerin ayrıcalıklı grubu içinde münferit hâlde kalır.

Halka özgü, döngüsel ve özel kronolojilerin yanı sıra, Orhun yazıtları ve daha erken

* “The Notion of Time and Space in Ancient Turkish Inscriptions”, *Splitter aus der Gegend von Turfan (Festschrift für Peter Zieme)*, ed. M. Ölmez, S.-C. Raschmann, Istanbul-Berlin, 2002, s. 103-109. Gönderim Tarihi: 09.11.2015 / Kabul Tarihi: 13.11.2015

** Doktora öğrencisi, Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE. d.karadeniz91@gmail.com

1 S.G. Klyaštorny, V.A. Livšic. “The Sogdian Inscription of Bugut revised”, AOH, t. XXVI. fasc. 1, 1972, s. 85-86

2 L. Bazin, *Les systèmes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapest, 1991, s. 35-208

bir tarihe ait olan Bugut yazıtında bir tarihlendirme sistemi daha mevcuttur. Kül Tigin ve Bilge Kağan anıtlarında, onların kağan atalarının hüküm sürdükleri devirlerden bahsedilir. Muhtelif kağanların hükümdarlık dönemine ait olayların kayıtlarına dayalı olarak ortaya çıkarılan tarihlendirmeler, Tonyukuk ve Kül İç Çor yazıtlarında geçen kağan adları ve onların hükümdarlık dönemleri hakkında kronolojik bir çerçeve çizmemizi sağlayan yegâne sistemdir. Bu sistem, on iki hayvanlı takvimden veya kahramanın yaşına göre hesaplama yönteminden daha az isabetlidir. Bu yöntemdeki temel fark, çizgisel kronolojinin aslı biçimi olarak düşünülebilecek açık bir sistem sunmasıdır.

Eski Türk devletleri döneminde kesintisiz (çizgisel) bir zaman hesaplama sisteminin kullanımı, politik ve kronolojik açıdan kesinliği saptanmış dönemlerin delaletiyle doğrulanmıştır. Kesin ve tam bir zaman dilimi (50 yıl), Birinci Türk Kağanlığı'nın yenilip Tang İmparatorluğu'na tabi olduğu dönem için belirtilmiştir. Elli yıl, aynı zamanda Uyurların (Tokuz-Oğuz) İkinci Türk Kağanlığı'na tabi olduğu süreyi de ifade eden bir zamandır. Terhin yazıtı (Taryat) Türk Kağanlığı (Aşina) hanedanının (iki yüz yıl) ve Yaglakar sülalesinden Uygur prenslerinin hükümdarlık dönemlerini (seksen yıl) isabetle hesap eder.³ Kimisi on yılları, hatta yüz yılları kapsayan bu farklı dönemlerin oldukça hassas tahmini, Eski Türklere ait tarih yazımında genel olarak kabul görmüş bir çizgisel kronolojinin varlığına değerli kanıtlar sunar.

Böylece bir yandan, diyakronik sistemden daha eş zamanlı olan döngüsel ve şahsi kronolojiler yürürlükteydi; diğer yandan Runik yazıtlarda kademeli çizgisel sistem de kullanılmaktaydı. Bu kronolojik sistemlerin bölümsel bir karakter taşıması Türklerin tarihsel zaman olgusunu anlamadaki nispeten hızlı ilerleyişlerine ve aynı zamanda bu olgunun Eski Türk kültüründe kısmen izole hâlde olması, onun göreceli az gelişmişliğine işaret eder.

Kronolojinin ve zaman hesaplamanın sınırları ötesinde, eski Türk yazıtlarında zaman kavramıyla bağlantılı olan bazı başka problemler vardır. En azından bunlardan üç tanesi incelemeye değerdir:

- Zamanın veya kader olarak zamanın ilahlaştırılması
- Dünyanın zaman yönünden veya sonsuz ile şimdi arasındaki ilişki yönünden değerlendirilmesi
- Evrenin doğumuyla ilgili (mitolojik) zaman veya başlangıç meselesi

Türk Runik yazıtlarında herhangi bir zaman ilahından söz edilip edilmediği tartışmaya açıktır. Türk panteonunda böyle bir zaman ilahı olduğu anlayışı Kül Tigin anıtındaki şu ifadeden kaynaklanır (KT K 10) : *öd teŋri yasar*. Bu ifade iki şekilde yorumlanabilir:

- Zaman (kader), Gök (yani Tanrı) tarafından ölçülür ve tayin edilir.
- Zaman ilahı buyurdu (ki insanlar, canlılar ölmeye mahkûmdur.).

Eğer son yorumlama doğruysa, zaman ilahının da üst dünyanın tanrısı Teŋri, orta dünyanın tanrıları Umay ile Yer Sub ve alt dünyanın tanrısı Erklig ile beraber eski Türk panteonunun bir üyesi olarak görüldüğü ortaya çıkar.⁴

3 S.G. Klyastorny, "The Terkhin inscription", AOH, t. XXXVI, fas. 1-3, 1982, s. 335-368

4 Eski Türk panteonu hakkında bk. S.G. Klyastorny, "Mifologičeskiye syujeti v drevnyurkskih pamyatnikah",

Öd “zaman” terimi kader kavramıyla, Tun-Huang’da bulunan 10. yüzyılda kağıda Türk Runik harfleriyle yazılmış olan “Irk Bitig”de *ançup alku kentü ülügü erklig ol*. cümlesinde geçen *ülüg* sözcüğü kadar ilişkili değildir. Çok farklı tercüme yapıları bu cümle için bana göre en uygun çevirisi şu şekildedir: “Her şeyin ve herkesin kaderi Erklig’ (in elinde) dir.” (harfiyen: “Erklig’dir” yani ölümün dünyası) şeklindedir. Aynı motif, Kül İç Çor’un mezar taşında ölümünü anlatan satırlarda da geçmektedir: *ülüg ança ermiş äriñç*: “Onun kaderi öyle imiş muhakkak!” Aynı terim farklı bir yönyle Bilge Kağan yazıtında da kullanılmıştır: *teğri yarlıkazu kutım bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunıg tirigrü igidtim*: “Tanrı buyurduğu için, kutsanmış olduğum için yok olmak üzere olan halkı eski haline getirmek benim kaderimdir!”

Zaman akışındaki dünya ile ilgili farklı bir görüş de “sonsuz”, “başlangıç” ve “şimdi”nin çelişen yorumlamalarına dayalı olan millî tarihin dolaylı ve geçici tahminine göre ortaya çıkar. “Şimdi” (*amtu*)’nin tarifinde çağdaş olguların gizli negatif değerlendirmeleri bağlamda sürekli karşımıza çıkar: *ol amtu añın yok türk kagan*” Hâlihazırda kötü olmayan Türk kağanı” (KT G, 3); *türk amtu bodun begler* “Günümüzdeki Türk ilahları ve halkı” (KT G, 11). Bununla birlikte, *beğgü* terimi, ideal eski zaman kavramının ve bu kavramın mezar taşlarında yüceltilmiş olan kahramanların yaptıkları işler vasıtasıyla yeniden doğuşunun semantik alanlarını kapsar. Anıtın kendisi de *beğgü* “sonsuz” olarak adlandırılmıştır ve ideal kağan tarafından düzenlenmiş geçmişin, şimdi ve gelecek ile birliğini sembolize etmesi beklenir.

Evrenin doğumuyla ilgili zaman kavramı (zamanın başlangıcı) evrenin mekânsal sürekliliği ile zamansal sürekliliğini birbirine bağlar. Bu, başlangıcın zamanıdır ve zamanın başlangıcıdır; evrenin yaratılması ve yapısının örgütlenmesidir; “kişi oğlu”nın, “ebedî Türk *el*”inin yani kağanlığın doğumudur.

Yaratılış miti Kül Tigin ve Bilge Kağan onuruna dikilen yazıtların ilk satırlarında Eski Türkler tarafından çok iyi bilinen bir metnin hatırası olarak tahkiye edilmiştir. “Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında (bunların) arasında insanoğlu yaratıldı.” Burada yaratma eylemi bütün nedensel ilişkilerden mahrum bırakılmıştır ve herhangi bir yaratıcıya veya varoluşun başlangıcına (kaos?) işaret etmez. Türklerin yaratıcı kavramına aşına olduklarını Theophylactus Simocatta’nın (7. yüzyıl) “Türkler cennet ve cehennem yaratıcısı olan ona taparlar” ifadesi dolaylı biçimde gösterir. Ancak J-P. Roux’ya göre bu ifade büyük ihtimalle Theophylactus’un kendi fikriydi; dünyanın üstün bir varlık tarafından yaratıldığı fikri Altay halkları arasında ancak Moğol devrinde yaygınlık kazanmıştır.⁵

Dünyanın yapısı Runik yazıtların yazarlarına göre sade bir şekilde tezahür etmiştir: Göğün mavi kubbesi meskûn dünyayı, yani “yağız yer”i, bir “çatı” gibi örter. Bu benzetme, Tuba Nehri (Yenisey Irmağının kollarından biri) kıyısındaki iki kaya yazıtının yazarları tarafından da kullanılmıştır. Bunlardan “ikinci Tuba yazıtı” (MEPT, No. 36) olarak adlandırılmış yazıt (son iki satırdaki bazı ufak düzeltmelerle) şu şekilde yorumlanabilir:

Tyurkologičeskiy Sbornik, 1977, Moskova, 1981, s. 117-138

5 S.G. Klyashtorny, Mifologičeskiye syujety, s. 118, prif. 2

2. *teñrim öçük bizke [bol]*
3. *İdil yerim a beñgü bol*

2. Ey göğüm, üstümüze çatı ol
3. Ey vatanım İdil, ebediyen var ol!

Göğün (“çatı”nın) önemli sembolleri, dünyevi yaşamla bir şekilde ilgisi olan, her gün doğan güneş ve aydı. Yenisey yazıtlarından olan mezar kitabelerinde “Mavi gökteki güneş ve ay benim için yitti!” (MEPT, No. 10, 44, 45) ifadesi sıkça kullanılmıştır. Güneş doğuşu kültü, Orhun Türklerinde güneş sisteminin yön ifadesindeki güncel kullanımıyla doğrulanır. Onlar için ana istikamet “güneşin doğduğu yere doğru” (KT G 2) idi ve kağanın otağı doğuya, “güneşin doğuşuna göre” açılıyordu. Eski Türklerde dünya kavramıyla ilgili önemli bir kanıt da 584 yılında yazılan ve kroniğe kaydedilen, İşbara Kağan’ın (Shabolio) Sung hükümdarına gönderdiği mektupta geçen: “İnsanoğlu gök tarafından örtülmüş, yer tarafından doğrulmuş ve yedi gezegen tarafından aydınlatılmıştır.” ifadesidir. Benzer bir biçimde “göğün dünya ve onunla ilgili her şeyi örttüğü” ifadesi, Kimin (Kijin) Kağan’a (MS 600) ait bir mektupta da geçer.

Gökyüzü kavramı, *kök teñri* adına dikilmiş yazıtlarda görünen evrenin bir parçası olarak Eski Türkçeye ait diğer metinlerde de *kök* olarak adlandırılır. (MK, 1, 42: *kök çığısı* “gök küresi”); *kök kalık*, *kalık* “hava”, “gök küresi”, “yakın gök” (*kalı*- kökünden, “yükselmek, uçmak”, bu nedenle bu terimin temel anlamı kuşların uçuğu yakın gök ile bağlantılıdır; bk. *kalık kuşları* “göğün kuşları”, Ahmed Yükneki, 13. yüzyıl). Anlamlardaki belirgin afakilik, Eski Türk çağında çeşitli gök kürelerin varlığını ya da en azından “yüksek gök” ve “yakın gök” olmak üzere temel iki göğün varlığını ortaya koyar.

Yerküre, metnin yazarlarında tarafından Türklere düşman olan iki halk tarafından meskün edilmiş dikdörtgen (kare) bir alan izlenimi uyandırmıştır. Dünyanın sınırlarını tanımlamak için “köşe” terimi Runik yazıtlarda sürekli kullanılmıştır: *tört buluş kop yağı ermiş* “(Dünyanın) dört köşe (sinde yaşayan bütün halklar) (Türk kağanlarına) düşman imiş.” (KT D 2, krş. , BK D 3). *buluş*, Uygur metinlerinde dünyanın kenarlarını ifade etmek için *yınak* “yan, yön” sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır: *buluş yınak barça bütürü karardı* (Suv. , 617) “Dünyanın bütün köşe ve kenarları tamamen karardı” (MPDP, s. 183). İşbara Kağan, mektubunda meskün edilmiş toprakların sınırlarının ötesinde, yani dünyanın mutlak sınırında bulunan “dört deniz”den bahseder. Muhtemelen söz konusu deniz doğuya (güneydoğu) (Ton. 19, KT G 3) yapılan Türk akınlarının nihai sınırını ifade eder. Dünyanın merkezi, Türkler tarafından meskün edilmiş, Türk kağanlarının ikâmet ettikleri yerden ileriye, geriye, sağa ve sola “dünyanın köşelerini” hizaya getirmek için sefere çıktıkları yer olan “Kutsal Ötügen Karanlığı”ydı.

Yazıtlarda, Türk mitolojisi ve evrenin kökenine dair, denizle çevrili dikdörtgen düz bir yer olarak yatay kozmik dünya modeli nadiren bulunur. Sibiry ve Orta Asya’da bilinen bu model, eski dönemlerdeki ilkel ve daha ileri toplumlar ile nispeten daha yakın bir geçmişteki toplumlar arasında yaygınlık kazandı. Bu modelin Runik yazıtlardaki yansımaları bir kez daha eski Türk toplumundaki kültürel bağların değişkenliğine delalet eder.

Eski Türk yazıtlarında evrenin tasviri yanında, sınırlarına işaret etmeden dünyanın yatay düzlemine ait farklı bir tasviri, hidrografik nitelikleriyle birlikte verilmiştir. Kozmogonik tarif şemasındaki evrensel gösterge, evrensel olarak kutsal ve aynı zamanda terminolojik bir kavram olan (“mavi gök”e karşı) *yer sub* “yer su”dur (veya *yer* “yer”). *Yer sub*, dikey surette kutsal bir dağ (*ıduk baş*) veya bütün bir dağ silsilesi tarafından (*ıduk Ötüken yış* - “Kutsal Ötüken Karanlığı” ; *Kögmen yer sub* - “Kögmen diyarı”) zenginleştirilmiş vaziyette görülür.

Yazıtlarda dünyanın etnopolitik görüntüsü, etnik adlarla ve bazen de kişi adlarıyla betimlenmiştir (“Kapagan Kağan ve Türk Sir halkının toprağı”, “Uygur toprağı”, “Az halkının toprağı”). Bu durum, insan topluluklarının duyarlı ve sağlam bağlarının “kendi vatanları” ana ilkesine göre düzenlendiğini ifade eder. Etnopolitik şemada mekân, duygusal olarak aktif niteliklerle donatılmıştır: “Yabancı” ise düşman olabilir, “kendisine ait” ise dost olabilir. Bir yer belirli bir kavim için ya tek uygun mekândır ya da bütünüyle yanlış bir mekândır. Bu yer, sadece kutsal bir yer olmakla kalmaz, aynı zamanda tanrısal bir konum olarak kabul edilir (“Türklerin kutsal “*yir-sub*”u, KT D 10-11).

Eski Türkçe metinlerin birçoğunda dünyanın mitopoetik görüntüsünün, gerçek tarih geleneğinin, coğrafi ve etnopolitik haritasının harmanlanması yeni bir kültürel şemanın doğuşunu yansıtır. Bu şema eski Türk medeniyetinin eskicil ve muhafazakâr özellikler içermesinin yanı sıra, nispeten yüksek gelişmişlik düzeyini gösteren gelişkin bir devingenliğe sahip karmaşık yapısını karakterize eder.

Kısaltmalar

AOH	: Acta Orientalia Hungarica
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
KT K	: Kül Tegin Yazıtı Kuzey Yüzü
KT G	: Kül Tegin Yazıtı Güney Yüzü
MEPT	: S. E. Malov, <i>Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov</i> , Moskova-Leningrad, 1952
MK	: Mahmud el-Kâşgarî, <i>Divânu Lugâti 'l-Türk</i> , çev. B. Atalay, Ankara, 1939-1941
MPDP	: <i>Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti teksty ı issledovaniya</i> , Moskova, Leningrad, 1951
Suv.	: Suvarnaprabhâsa
Ton.	: Tonyukuk Yazıtı